

Калитко С. Л., Кравчук О. М. Батозька битва у дослідженнях та публікаціях учених і краєзнавців 60-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. // Старокостянтинів і край в україно-руській історії доби ХVІ-ХVІІІ ст. Хмельницький, 2012. – С. 32-38.

С. Л. Калитко, О. М. Кравчук

БАТОЗЬКА БИТВА У ДОСЛІДЖЕННЯХ ТА ПУБЛІКАЦІЯХ УЧЕНИХ І КРАЄЗНАВЦІВ 60-Х РР. ХХ СТ. – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У 2012 році в Україні відзначається 360-річчя Батозької битви, що відбулася на території нинішньої Вінниччини, як важливий етап Національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. Батозька битва 1652 року належить до найславетніших подій української воєнної історії, яку ніколи не оминали в своїх працях вчені та краєзнавці.

Значний науковий інтерес до битви, поряд з іншими подіями Української революції ХVІІ ст., спостерігався у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., у середині ХХ ст. Належним чином передумови та перебіг битви відображено в працях М.Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського, Г. Ходкевича, І. Крип'якевича, К. Гуслистого, В. Голобуцького, Д. Мишка, О. Апанович, Ю. Тис-Крохмалюка тощо. Працюючи в різних суспільно-політичних умовах, кожен з учених прагнув показати передумови, причини, хід битви, її значення в історії України [1, с. 58].

З огляду на обсяг повідомлення, автори звернулися до публікацій 60-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., присвячених цим подіям, оскільки і дотепер вони використовуються в навчальній, краєзнавчій діяльності тощо. Автори повідомлення використали доступну їм наукову літературу в галузі краєзнавства – насамперед видану на Поділлі.

В українській радянській історіографії окресленого періоду, найдокладніше Батозька битва висвітлена в багатотомній «Історії Української РСР» (1970-80-ті рр.). Відзначено, що приводом для початку воєнних дій з Польщею стало порушення господарем Молдови В. Лупулом союзного договору. Примусити В. Лупула відновити договір Б. Хмельницький вирішив збройною силою. Зауважено, що польський уряд зосередив на Поділлі значні військові сили, щоб не допустити козацьке військо в Молдову. Проаналізовано ситуацію в Україні, яка характеризувалася збройними виступами проти польської влади, ще до початку молдавського походу. Досить докладно описано розгортання битви, вказано на втрати поляків, загибель їх командувачів. Відзначається, що татарська кіннота нищила або забирала в полон вояків польського війська, які втікали з поля бою. Наведено свідчення учасника битви М.Длужевського, що відбувся повний розгром польського війська, Самовидця – про нищення місцевим населенням польських утікачів.

Щодо значення битви, то наголошується на зміцненні міжнародного становища України завдяки перемозі. Значна увага приділена відносинам з Росією. Зазначаючи, що 17 травня 1652 р. гетьман звернувся з листом до царського уряду про допомогу, стверджується, що народ України спирався на підтримку і допомогу Російської держави. Проте не наведено відомостей про відповідь на цей лист. Після перемоги царський уряд спішно відрядив в Україну посольство Г. Унковського. Наголошується, що метою боротьби було «возз'єднання України з Росією». Воєнний талант Б.Хмельницького в цій битві порівнюють з перемогою Ганнібала над римською армією під Каннами [2, с. 51-53; 3, с. 54-56].

Краєзнавча література цього періоду складається з путівників, методичних розробок про Вінницьку область, «Історії міст і сіл Української РСР».

Зокрема, у путівнику «Пам'ятні міста Вінниччини» досить широко висвітлено розвиток подій битви, вказано чисельність польських сил (12 тисяч кінноти, 8 тисяч жовнірів, 30 тисяч озброєних слуг), названо козацькі полки (Чигиринський, Черкаський,

Переяславський, Корсунський), відзначено мужність українських воїнів, воєнний талант Б.Хмельницького [4, с. 80-82]. В іншому путівнику розповідь про битву більш стисла, наведено дату події та її значення [5, с. 110].

У томі «Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область» битві присвячено 4 речення, вказано на розгром козацьким військом польсько-шляхетської армії, який порівнюється з перемогою Ганнібала під Каннами [6, с. 20, 623].

Докладніше Батозька битва відображена в брошурах науковців М.М.Кравця та І.І.Зайця, де розглянуті передумови битви, показано відомості про участь у битві татарського війська, розкрито загальний перебіг подій, наведено свідчення вказаного М.Длужевського та ін. [7, с. 11].

В незалежній Україні виникли умови для всебічного дослідження історичного минулого на наукових засадах.

Нові оцінки національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького та подальші події започаткували В.Смолій та В.Степанков. У низці праць вони довели, що розвиток українського суспільства в 1654 – 1676 рр. необхідно оцінювати як Українську національну революцію XVII ст.

В інших працях докладно проаналізовано події Батозької битви [8, с. 307-314; 9, с. 163-168; 10, с. 159-176]. Вчені розглянули її передумови, охарактеризували напружену ситуацію в Україні після Білоцерківського миру, відзначили безжалісне пограбування українського населення шляхтою та польським військом, міграцію українців до Росії та Молдови. Незадоволення умовами миру, що зростало в різних верствах суспільства, переносилося на особу Б.Хмельницького та уряд козацької держави. Виникла загроза боротьби за владу між окремими угрупованнями старшини й козацтва.

Спроби гетьмана обмежити свавілля магнатів та підрозділів польського війська звертаннями до короля, успіху не мали. Тому Б.Хмельницький вирішив використати вимогу польського уряду готуватися до війни проти Туреччини для мобілізації полків, щоб продовжити боротьбу за незалежність України від Польщі. Це призвело до активізації гетьманом відносин з Туреччиною, Кримом, Росією, його звертання до царя щоб прийняв козаків під «государеву руку».

Науковці стверджують, що навесні 1652 р. гетьман завершив підготовку до нового етапу боротьби з Польщею, початком якого мав бути удар по обозу польського війська біля містечка Батіг та Четвертинівка. Наведено свідчення про занепокоєння серед частини польських політиків та магнатів щодо планів Б.Хмельницького.

В.Смолій і В.Степанков вказують, що хоча результати посольства Іскри до Москви показали, що марно було очікувати на підтримку Росії, Б.Хмельницький не змінив свого задуму. Щоб не допустити втягнення козацтва у міжособну боротьбу, зупинити стихійні виступи населення необхідно було відновити завоювання 1648 р. і повернути втрачені за Білоцерківським договором 1651 р. Брацлавське та Чернігівське воєводства.

Дослідники висвітлюють розвиток подій, починаючи з травня 1652 р., наводять відомості про кількість війська з обох боків, вказують що до польських сил входили німецькі найманці. Серед керівників татар названо Кази-Гірея, Карач-бея.

Відображаючи перебіг бойових дій, В.Смолій та В.Степанков вказують, як і інші автори, що використавши нездатність поляків захистити великий за розмірами табір, гетьман завдав одночасного удару по ньому з усіх сторін, який викликав паніку серед польських вояків. Про повний розгром польського війська свідчила загибель половини гусарів Речі Посполитої, всього було вбито 16-19 тис. вояків, кільком тисячам вдалося втекти. Проте частину втікачів знищили селяни й міщани Брацлавщини. Автори називають битву найяскравішою сторінкою воєнного мистецтва Б.Хмельницького, відзначають його тверезу оцінку політичного становища. Вчені пояснюють прагнення гетьмана зберегти союз з татарами, на пограбування яких скаржилось населення, його розумінням, що в іншому випадку, вони відразу перейдуть на бік короля.

Припинення гетьманом подальшого розгортання військових дій після невдалої облоги Кам'янця і одержання згоди В.Лупула на шлюб його доньки з Тимошем Хмельницьким, автори пояснюють голодом, невдоволенням татар, загрозою епідемії, що з'явилася на Поділлі. Далі вони уточнюють, що їм невідомі чинники, які спонукали Б.Хмельницького відмовитися від продовження походу. В.Смолій і В.Степанков вважають, що Б.Хмельницький і старшина не скористалися сприятливими військово-політичними обставинами, які склалися внаслідок Батозької перемоги, припустилися трагічної помилки, оскільки не закріпилися на західних рубежах України [10, с. 166-169].

Загалом дослідники стверджують, що перемога у Батозькій битві ознаменувала виборення Українською державою незалежності, оскільки вона не була зв'язана договором із жодною державою, а також означала успішне завершення на теренах козацької України Селянської війни [8, с.311; 9, с. 167].

Аналіз воєнного мистецтва козаків на прикладі Батозької битви вміщено в «Історії Українського козацтва» [12, с. 494-495].

Найбільш розлогий опис битви в окремому розділі та її схеми подає у своїй книзі діяч сучасного козацтва В. Обухов [13, с. 54-60]. Серед причин, що спонукала М.Калиновського протистояти молдавському походу козаків, він називає його прагнення самому одружитися з дочкою В.Лупула [12, с. 54]. Також він вказує, що М.Калиновського вбив татарин і привіз його голову Б.Хмельницькому. Син М.Калиновського Самуїл у Бубнівці впав з мосту і втопився. Загинули брат майбутнього короля Польщі Яна Собеського – Марко, командувач найманців З.Пшієвський [12, с. 59]. Дуже стисло описує битву О.Дан [14, с. 100]. «Великим реваншем» називає її Д.Журавльов [15, с. 244, 246].

У часи незалежності з'явилась низка краснавчих праць, в яких відображено Батозьку битву. Зокрема, В.Жмурко опублікував свідчення учасника бою М.Гечинського про перебіг подій 1 – 3 червня 1652 р. [16, с. 27].

Відповідно до вимог шкільного посібника, стисло висвітлює хід битви А.Зінченко [17, с. 56]. В такому ж аспекті охарактеризовано Батозьку битву у виступах І.Зайця, С.Калитка, А.Стреченя на конференції, присвяченій 350-річчю перемоги козацтва на Вінниччині [18, с.17-18; 21, 44-45]. Всебічно на основі наукових публікацій висвітлено події битви в працях краснавців І.Ткаченка [19, с. 59-68], та В.Сокола [20, с. 149-153]. В.Колесник подає біографію М.Калиновського, де характеризує його поведінку та дії під час Батозької битви, розкриває риси, притаманні його особистості, зокрема надмірну амбітність, самовпевненість, здатність легко впадати в гнів і суперечки з оточенням [21, с. 260]. Спробу охарактеризувати холодну та вогнепальну зброю козацького війська та хід битви зробив І. Кушко [22, с. 27-32].

Необхідно відзначити відмінність відомостей про певні події чи особи, що трапляються в публікаціях. В.Смолій та В.Степанков у 1999 р. чисельність українсько-кримського війська оцінюють в 27-35 тис. осіб, а в 2009 р. – 20-22 тис., відповідно польського війська в 1999 р. – 20 тис. вояків і 15 тис. обозних та слуг, а в 2009 р. – 20-25 тис. [9, с. 165; 10, с. 165]. Про 30 тис. татарського війська говорять І.Заєць та М.Кравець [7, с. 11].

В.Смолій та В.Степанков іменують М.Калиновського польним гетьманом [8, с. 308; 9, с. 165; 10, с. 165], а В.Обухов «великим коронним гетьманом», посаду якого він обійняв 20 листопада 1651 р. після смерті М.Потоцького [13, с. 54, 55]. В.Колесник вказує, що М.Калиновський у 1646 р. став польним коронним гетьманом. Після повернення з татарського полону в 1650 р. знову став гетьманом, якого статусу дослідниця не уточнює [21, с. 260].

Також по-різному висвітлюється доля полонених польських вояків. Так, В.Смолій та В.Степанков у 1993 р. пишуть, що факти спростовують поширену думку, нібито за розпорядженням Б.Хмельницького козаки викупляли у татар поляків і знищували їх [8, с. 310]. У 1999 р. повторюючи наведене, вони відзначають, що могли бути страчені важко поранені полонені жовніри, яких було неможливо транспортувати [9, с. 167]. І нарешті, в

2009 р. вони відзначають, що за даними джерела, на вимогу старшин і козаків гетьман викупив у татар 2 тис. польських вояків, яких страчували три дні [10, с. 166].

В.Колесник стверджує, що козаки викупили в татар 5 тисяч полонених поляків і стратили [21, с. 260]. І.Кушко наводить відомості, що після битви Б.Хмельницький викупив у татар за 50 тис. талярів всіх полонених поляків (від 3 до 5 тисяч) і наказав знищити їх як помсту за Берестечко. Незважаючи на протест татар і частини козацької старшини, поляків стратили 3 і 4 червня 1652 р. [22, с. 29].

Відсутня єдність у питанні про причини пожежі у польському таборі. В.Обухов стверджує, що пожежа почалася після того, як сіно підпалили слуги-українці [13, с. 59]. В.Смолій і В.Степанков у виданнях 1993, 1999 р. констатують факт пожежі [8, с. 310; 9, с. 166], а у виданні 2009 р. вказують, що сіно запалили українські розвідники [10, с. 166].

Отже, передумови, причини, перебіг Батозької битви висвітлено в історико-краєзнавчій літературі 60-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Окремі питання потребують подальших досліджень та уточнення. Загалом існує нагальна потреба створення фундаментальної праці або серії праць з історії воєнного мистецтва часів Української національної революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л. Події Української національно-визвольної революції 1648-1657 років на Поділлі та Південно-Східній Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях другої половини ХХ століття / Л. В. Баженов // Краєзнавство. – 1999. - №1-4.
2. Історія Української РСР. – К., 1979.- Т.2.
3. История Украинской ССР. – К., 1983.- Т.3.
4. Пам'ятні місця Вінниччини: путівник / Кветний Н.С., Пшук І.П., Лютвор Г.А., Рубін М.Б. – Одеса, 1968.- С.80-82.
5. Гордість Поділля: Путівник/ Бовкун В.Д., Грущенко І.П., Кветний Н.С., Пшук І.П., Тельман Й.Г. – Одеса, 1979.- С.110.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К., 1972.
7. Кравець М.М., Заєць І.І. Місця бойової слави на Поділлі (1648-1654 рр.): Методичні поради лектору й екскурсоводу / М.М.Кравець, І.І.Заєць – Вінниця, 1978; Кравець М.М. П'ять великих битв /Жовтоводська, Корсунська, Пилявецька, Зборівська, Батозька/. Методична розробка для студентів / М.М.Кравець. - Вінниця, 1981.- С.22-24.
8. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1993.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А.Смолій, В.С.Степанков (Серія «Україна крізь віки»). – Т. 7. – К., 1999.
10. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В.А.Смолій, В.С.Степанков (Серія «Україна крізь віки»). – К., 2009.
11. Степанков В.С. Перемога під Батогом та її історичне значення / В.С.Степанков // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1991. – с.33-34.
12. Історія Українського козацтва. – К., 2006.- Т.1.
13. Обухов В.В. Полковник Богун:Козацькому роду нема переводу! / В.В. Обухов. – К., 2006.
14. Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини в боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.) / О. Ю. Дан. – К., 2004.
15. Журавльов Д. Усі гетьмани України. – Харків, 2011.
16. Жмурко В.А. Батозька битва у висвітленні М.Гечинського // Тези доповідей одинадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992.
17. Зінченко А. Поділля: навчальний посібник / А. Л. Зінченко. – К., 1998.
18. «Вінниччина – край козацької слави» (До 350-річчя розгрому польських загарбників під Вінницею): зб. доп. Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця, 2001.

19. Ткаченко І. Сокілець... Бубник: Історичні нариси краю / І. Ткаченко. – Вінниця, 2006.
20. Сокіл В. Кальницький полк: Історико-краєзнавчий нарис / В. Сокіл.- Вінниця, 2007.
21. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, 2007.
22. Кушко І. Г. Тактика та озброєння козацьких військ під час Батозької битви / І. Г. Кушко // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 2009.- С.27-32.